

حج و جهانی شدن

سید مهدی علیزاده موسوی*

چکیده

عصر حاضر را به سبب رشد و گسترش سریع وسایل ارتباط جمعی از یک سو و امکان ارتباط مجازی و فراتر از مرزهای جغرافیایی، عصر جهانی شدن نامیده‌اند؛ البته هنوز تعریف مشخصی از جهانی شدن که مورد توافق اندیشمندان این حوزه باشد، وجود ندارد. از سوی دیگر جهانی شدن با واژه دیگری با نام «جهانی سازی» همراه است که بیانگر تلاش جوامع و دولت‌ها برای نفوذ و تأثیرگذاری بر سایر مجامع در حوزه‌های مختلف فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی است. در این میان دین مبین اسلام با دعوت جهانی خود، مدعی گسترش این آیین حیات بخش به سراسر جهان است و در این راستا نیازمند ابزار و امکاناتی است. به نظر می‌رسد حج با توجه به ظرفیت‌هایی که دارد، می‌تواند در جهانی شدن اسلام تأثیر به‌سزایی داشته باشد.

در این مقاله به عنوان مقدمه، تلاش شده است برخی از ابعاد جهانی حج که می‌تواند در بهره‌برداری از ظرفیت‌های این فریضه بی‌بدیل در حوزه جهانی شدن، مؤثر باشد، بررسی شود. در قرآن کریم، خانه خدا، خانه‌ای برای تمام انسان‌ها معرفی شده است که در آن امنیت، هدایت و قوام دین و دنیای انسان‌ها وجود دارد.

و از سوی سوم، مخاطب حج، عموم انسان‌ها هستند. حج کنگره‌ای فراملی، فرانژادی و فرا مذهبی است که مناسکی با ابعاد جهانی دارد و در نهایت، توحید می‌تواند عامل نزدیکی میان تمامی ادیان بزرگ الهی باشد که تبلور آن در مراسم حج هویدا است.

کلمات کلیدی: حج، خانه خدا، جهانی شدن، جهانی سازی.

از زمانی که مک لوهان، جهان را به دهکده ای کوچک تشبیه کرد، بیش از هفت دهه نمی گذرد. در آن زمان، نظریه مک لوهان، برای بسیاری اغراق آمیز بود و هرگز تصور نمی شد که در مدتی نه چندان طولانی، جهانی شدن، به یکی از مهمترین مسائل علوم اجتماعی و سیاسی روز تبدیل شود. تنها بعد از دو دهه؛ یعنی از دهه هشتاد به بعد، موضوع جهانی شدن، کانون توجه اندیشمندان علوم اجتماعی قرار گرفت و هنوز نیز هرچه می گذرد، ابعاد و حوزه های آن گسترده تر می شود.

به گفته گیدنز «اگر در فهم و درک یکپارچگی جهانی توفیق نیابید و بر مباحث آن تسلط نداشته باشید، نمی توانید به طور عملی دانشمندی اجتماعی باشید که پدیده های پیچیده را مطالعه می کند. احتمالاً این بحث مهم ترین بحثی است که اکنون در علوم اجتماعی و علوم سیاسی مطرح است، چون دارای تأثیر قوی در جهان نظریه های علوم سیاسی و علوم اجتماعی است.» (آنتونی گیدنز، ۱۳۷۹ ش.، ترجمه علی اصغر سعیدی و یوسف حاجی عبدالوهاب، ص ۲۹).

پدیده جهانی شدن، هر چند ابتدا در حوزه اقتصاد مطرح شد، اما دیری نیابید که سایر عرصه های زندگی بشر را نیز به شدت تحت تأثیر قرار داد و هرچه می گذرد نیز تأثیرات آن بیشتر می شود.

به گفته آرچر: «امروزه فرایندهای جهانی تا حدودی سازنده واقیعت اجتماعی در همه جا هستند. زندگی اجتماعی را نه در قالب یک نظم محدود و معین مکان مند، بلکه باید در گستره زمان و فضای جهانی شناسایی و بررسی کرد (گل محمدی، ۱۳۸۰ ش.، ص ۳۰). در چنین فضایی، گذشته از چند و چون پدیده جهانی شدن، نوعی رقابت نیز میان ملل جهان در گرفته است؛ رقابتی که بر بستر امواج، ماهواره ها، اینترنت و... می کوشد عرصه های مختلف زندگی دیگران را تحت تأثیر قرار داده و یا ارزشهای خود دفاع کند.

در چنین وضعیتی، بی شک آنچه جایگاه هر جامعه و فرهنگ را در نظام نوین جهانی مشخص می کند، تدبیر و دور اندیشی در چگونگی عمل و واکنشی است که نسبت به پدیده جهانی شدن از خود بروز می دهد. اگر جهانی شدن را با نگاه هاتینگتونی (برخورد تمدنها) بررسی کنیم، بی شک فضای جهانی شدن، فضای تعامل و تفاهم نیست، بلکه فضایی است مملو از مبارزه و تخصص که هر فرهنگ می کوشد، ارزشهای خود را بر جامعه جهانی مستولی کند و اهداف خود را در عرصه های اقتصاد، سیاست، اجتماع، در سطح جهان به منصف ظهور برساند.

اما آنچه توجه به ابعاد مختلف جهانی شدن و جهانی سازی را بیش از پیش ضروری می کند، دیدگاه برخی از اندیشمندان غربی؛ همانند فوکویاما است که رسماً پیشاپیش سرنوشت بشر را اعلام کرده و لیبرال دموکراسی غربی را منتهای آمال بشر و یگانه راه سعادت وی می داند و به همین سبب، نوید پایان تاریخ را می دهد!

در چنین فضایی که غرب با تمام توان خود می کوشد عنان سرنوشت جهان و بشر را به دست گیرد و فرهنگ خود را بر سراسر جهان بگستراند، وظیفه مسلمانان چیست و اقدام و عملش چگونه باید باشد؟ آیا با وجود اختلافات و مشکلات اساسی که گریبانگیر جهان اسلام است، می توان امید داشت که در این برخورد و یا رقابت تنگاتنگ، بر رقیبان خود غلبه یافته و فرهنگ توحیدی را بر سراسر جهان بگسترانند؟ ناگفته پیداست با توجه به قدرت اقتصادی، ارتباطی و تکنولوژیکی غرب و آمریکا، هرگز کشورهای اسلامی به تنهایی نمی توانند در برابر تهاجم گسترده فرهنگ غرب مقاومت کنند و تنها در سایه اتحاد و استفاده از ظرفیت های موجود در جهان اسلام است که می توان با تجمیع قدرت و با تکیه بر معارف والای اسلام، در رقابت جهانی حضور یافت.

اکنون با توجه به ظرفیت های بسیار کنگره جهانی حج، این تحقیق می کوشد گوشه ای از ظرفیت های حج را در عصر جهانی شدن، برای جهانی شدن اسلام تبیین کند. به همین سبب نیز از مباحث تخصصی جهانی شدن، پرهیز شده و صرفاً کلیات به زبان ساده و در حد ضرورت بیان می شود و بیشتر به ظرفیت های حج و چگونگی بهره برداری از آن، در عرصه جهانی شدن، توجه گردیده است. البته نباید فراموش کرد که مقوله جهانی شدن، موضوعی ذاتاً غربی و در گفتمان مدرنیسم شکل گرفته است و بیشتر اندیشمندانی که در این عرصه قلم زده اند، غربی هستند؛ به همین سبب، ناگزیر در خلال مباحث به نظریات و دیدگاه های آنها اشاره خواهد شد. از این رو، تحقیق حاضر صرفاً به عنوان مقدمه و آغازی برای تبیین محل بحث و مباحث مقدماتی «رابطه حج و جهانی شدن»، تدوین شده است و با عنایت به این که از یک سو مقوله جهانی شدن مبحثی آکادمیک و علمی است و در عین حال هنوز تعریف دقیق و مورد اتفاقی از آن به عمل نیامده است و از سوی دیگر ظرفیتها و توانمندی های بالقوه حج هنوز کاملاً شناخته نشده است، بررسی دقیق این موضوع، نیازمند تحقیقات و بررسی های عمیق و عالمانه تری است.

مفهوم جهانی شدن

چنانکه گفته شد، علی‌رغم سابقه دیرینه مباحث جهانی شدن و وجود انبوهی از تحقیقات در این زمینه، هنوز تعریف جامعی از این فرایند، ارائه نشده است که مورد اتفاق اندیشمندان باشد. چه این که از یک سو، اندیشمندانی که در این زمینه قلم زده‌اند دارای رویکردها و رهیافت‌های مختلفی بوده‌اند، و از سوی دیگر گستره جهانی شدن که زمانی صرفاً در بعد اقتصاد معنا می‌شد، امروزه سایر عرصه‌های زندگی بشر را نیز در نوردیده است و در حوزه‌های فرهنگ، سیاست، اجتماع و دین نیز به شدت فعال است. از این رو، تعریفی که از جهانی شدن با توجه به ابعاد مختلف و گستره‌اش در همه زمینه‌ها، ارائه می‌شود، ارتباط مستقیمی با نوع جهان بینی و رهیافت انتخابی اندیشمند مورد نظر دارد.

برخی تنها به ابعاد ارتباطی آن توجه کرده‌اند؛ به این معنا که در نظر آنها جهانی شدن کوچک شدن دنیا در حد یک دهکده و یا محله جهانی است. انقلاب ارتباطی که مک لوهان نوید آن را در دهه شصت میلادی داد، تمامی فاصله‌ها را از میان برده و از جهان به این عظمت، دهکده و یا محله‌ای کوچک پدید آورده است. در این رویکرد، بیشتر بر جنبه‌های ارتباطی جهانی شدن تأکید می‌شود.

رهیافت دیگری که توسط اندیشمندان در تعریف جهانی شدن اخذ شده، رهیافت اقتصادی است؛ از آنجا که اقتصاد نخستین حوزه‌ای است که در آن موضوع جهانی شدن مطرح گردیده، بسیاری از اندیشمندان، تعریفی اقتصادی از جهانی سازی ارائه داده‌اند و تأثیرات مستقیم و غیر مستقیم آن بر اقتصاد ملی و بین المللی را بررسی کردند. در این رویکرد جهانی شدن به معنای یک پارچه شدن اقتصاد جهانی است و واژه جهانی فقط صفت دیگری برای توصیف روابط برون مرزی میان کشورها است و اصطلاح جهانی شدن مشخص کننده توسعه مبادلات بین المللی و وابستگی متقابل است. از این منظر، پل هرتس و گراهام تامپسون جهانی شدن را «جریان یافتن گسترده و رو به رشد تجارت و به کار انداختن سرمایه در میان کشورها تعریف می‌کنند.» (مجموعه مقالات، «جهانی شدن؛ فرصتها و چالشها...»، ۱۳۸۲ ش.، ص ۴۴). همچنین در این رویکرد، جهانی شدن، به معنای

آزاد سازی (Liberalization) نیز در نظر گرفته می‌شود و هدف آن به وجود آوردن اقتصاد جهانی آزاد و بدون مرز است: «جهانی شدن به شعاری برجسته برای توصیف فرآیند یک پارچگی اقتصادی بین المللی تبدیل می‌شود» (همان).

دسته‌ای دیگر از اندیشمندان در تعریف جهانی شدن، از رهیافت هنجاری یا ارزشی استفاده کرده‌اند و شیوه تعامل فرهنگها و ملل با یکدیگر در عصر جهانی شدن را مد نظر خود قرار داده‌اند. در این نگاه، گستره جهانی شدن از حوزه اقتصاد خارج شده و تأثیر مستقیمی بر سایر حوزه‌های زندگی انسان دارد که اهمیت آنها نه تنها کمتر از حوزه اقتصاد نیست که تأثیرات مستقیمی بر جنبه‌های فرهنگی، دینی و در نهایت امنیتی انسانها دارد؛ به عبارت دیگر ساده‌اندیشی است اگر تصور شود که جهانی شدن فقط در حوزه اقتصاد فعال است و تأثیر فرعی بر سایر جنبه‌های زندگی انسانها دارد. در این رویکرد، دیدگاهها بسیار متفاوت می‌شود، و آثار و پیامدهای مثبت و منفی جهانی شدن به شدت مورد توجه صاحب نظران قرار می‌گیرد.

به عنوان مثال، رابرتسون جهانی شدن را درهم فشردن جهان و تراکم آگاهی نسبت به جهان تعریف می‌کند (رابرتسون، ۱۳۸۰ش.، ترجمه: کمال پولادی، ص ۳۵). از نگاه وی، جهانی شدن افزون بر کوچک شدن جهان به سبب انقلاب ارتباطات، نقش مهمی در افزایش آگاهی‌های عمومی دارد و رشد آگاهی‌ها، بی شک یکی از مؤلفه‌های فرهنگی است. البته ماهیت و کیفیت این آگاهی‌ها خود، نیازمند بررسی و کاوش است. واترز جهانی شدن را فرایندی اجتماعی می‌داند که در آن قید و بندهای جغرافیایی که بر روابط اجتماعی و فرهنگی سایه افکنده است، از بین می‌روند و مردم به طور فزاینده از کاهش این قید و بندها آگاه می‌شوند (واترز، ۱۳۷۹ش.، ص ۱۲). در این تعریف تعامل فرهنگ نهفته است و نشانگر بعد فرهنگی جهانی شدن است که در سایه از میان رفتن قید و بندهای جغرافیایی نمود پیدا می‌کند. تعریف گیدنز از جهانی شدن، گره خوردن رویدادهای و روابط اجتماعی سرزمین‌های دور دست با تار و پود موضعی یا محلی جوامع دیگر است، پدیده‌ای که می‌توان آن را نوعی تلاقی حاضر و غایب دانست (گیدنز، ۱۳۷۸ش.، ص ۴۲) در این نگاه، نوعی تأثیر و تأثر در همه ابعاد زندگی انسان پدیدار می‌شود.

با توجه به تنوع تعاریفی که نسبت به مفهوم جهانی شدن وجود دارد، در مجموع می‌توان با ذکر برخی از ویژگی‌های جهانی شدن، به ماهیت و حقیقت آن پی برد؛ در جهانی شدن، رفته رفته مرزهای جغرافیایی صرفاً جدا کننده اقلیم جغرافیایی ملتها هستند و سرمایه آزادانه و بدون توجه به محدودیتهای جغرافیایی، جابجا می‌شود. شرکتهای بزرگ چند ملیتی، نقش دولت‌های ملی را در عرصه اقتصاد کمرنگ خواهد کرد. هرچند جهانی شدن در اقتصاد نمود بیشتری دارد، اما سایر حوزه‌های زندگی انسان، از قبیل اجتماع، سیاست، فرهنگ و دین، نیز به همان اندازه و گاه بیشتر تحت تأثیر این پدیده جدید قرار می‌گیرند. جهانی شدن، روابط و تعامل میان دولتها و جوامع را در حوزه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی گسترده‌تر و متراکم‌تر می‌کند و علایق و سلاقی مشترکی را رقم می‌زند و موجب می‌شود که هر پدیده‌ای در هر گوشه‌ای از جهان، بر سایر مناطق نیز تأثیر بگذارد. در جهانی شدن نوعی رقابت و تهاجم نیز خوابیده است، اقتصادها و فرهنگهای قوی‌تر می‌کوشند تا بر بستر امواج و وسایل نو ارتباطی، ارزشهای خود را جهانی کنند و در یک کلام اگر در گذشته از جامعه ملی سخن گفته می‌شد، در عصر جهانی شدن، سخن از جامعه جهانی است.

حج و جهانی شدن

حج به عنوان یکی از اجتماعی - ترین و جهانی‌ترین جلوه‌های اسلام، اهمیت بسیاری در عصر جهانی شدن دارد؛ کنگره‌ای که با توجه به ظرفیت‌های بالای خود در عرصه‌های گوناگون، می‌تواند نقش عظیمی در جهانی شدن اسلام و ارزشهای اسلامی در حوزه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی و فرهنگی - اجتماعی ایفا کند.

بنابراین، پرسش اصلی این تحقیق این است که کنگره عظیم حج در فرایند جهانی شدن یا جهانی - سازی چه نقشی می‌تواند داشته باشد؟

متأسفانه علی‌رغم این که در باب جهانی شدن و یا جهانی‌سازی، انبوهی از اطلاعات و تحقیقات عمیق و عالمانه وجود دارد، اما رابطه جهانی شدن و حج و ظرفیت‌های این کنگره عظیم عبادی - سیاسی، کاملاً مغفول مانده است. وجود کانونی همانند بیت الله الحرام و انجام فریضه‌ای مانند حج که بیش از دو میلیون مسلمان به دور از تمامی اختلافات نژادی، مذهبی، اجتماعی و سیاسی از سراسر دنیا در آن شرکت می‌کنند.

بی شک نقشی اساسی در جهانی شدن و یا جهانی سازی؛ چه از نظر روش و چه از نظر محتوا، می تواند ایفا کند، که متأسفانه از ظرفیتهای آن، نه تنها بهره برداری نشده که حتی در عرصه نظریه پردازی نیز هنوز گامی برداشته نشده است.

با نگاهی به معارف و آموزه‌های اسلامی، شاید در میان تمامی تکالیف و مناسک دین، هیچ یک همانند حج، جهان‌گرا نباشند. اگر نگاهی به سایر تکالیف دینی بیفکنیم، بیشتر مخاطبین، مسلمانان هستند و با تعابیری همانند ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا﴾ به کار رفته‌اند، اما خانه خدا و حج از مفاهیمی هستند که مخاطبین آنها تمامی انسانها هستند و ظرفیت هدایت تمامی انسانها را دارند.

جالب آن که حتی در میان سایر ادیان و فرهنگ‌های جهان نیز عملی همانند حج و با ظرفیتهای آن دیده نمی‌شود که دارای مناسکی با مفاهیم جهانی بوده و استعداد گرد آوردن پیروان خود از سراسر دنیا را داشته باشد.

به عبارت دیگر؛ گویی حج وسیله و اهرمی است که جهان شمولی اسلام را با تمام مناسک خود، نمایندگی می‌کند و نماد کامل جهان شمولی اسلام است.

به دنبال برخی از جلوه‌های جهانی بودن خانه خدا و کنگره عظیم حج، با توجه به آیات و روایات بررسی می‌شود.

۱. خانه خدا و جهانی شدن

نخستین آیاتی که در ارتباط با مباحث حج و جهانی شدن، جلب توجه می‌کند، آیاتی است که اشاره به جهانی بودن خانه خدا و آثار آن دارد. در این آیات، جدا از ویژگی جهانی بودن خانه خدا، ویژگی‌هایی نیز برای این خانه شمرده شده است که همگی مفاهیمی جهانی دارند؛ برخی از این آیات عبارت‌اند از:

﴿إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ. فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا...﴾ (آل عمران: ۹۶ و ۹۷)

«در حقیقت، نخستین خانه‌ای که برای [عبادت] مردم، نهاده شده، همان است که در مکه است و مبارک، و برای جهانیان [مایه] هدایت است. در آن، نشانه‌هایی روشن است [از جمله] مقام ابراهیم و هرکه در آن درآید در امان است.»

الف) خانه خدا، خانه‌ای جهانی

نخستین فراز این آیه شریفه، اشاره به جهانی بودن خانه خدا دارد و نیز اشاره به این واقعیت است که این خانه، نخستین خانه‌ای است که برای هدایت مردم بنا شده است.

امیر مؤمنان، علی علیه السلام در تفسیر آیه فوق فرموده‌اند:

«قَدْ كَانَ قَبْلَهُ بَيْوتٌ كَثِيرَةٌ لَكِنَّهُ أَوَّلُ بَيْتٍ مُّبَارَكٍ وَهُدْيٍ وَضِعَ لِلنَّاسِ». (طبرسی، ۱۴۰۸ق.،

ج ۱، ص ۴۷۷)

این فرمایش حضرت اشاره به این واقعیت دارد که هرچند قبل از خانه خدا، خانه‌های بسیاری بوده، لیکن خانه خدا، نخستین خانه مبارک و وسیله هدایت است که برای مردم بنا گردید. البته نباید این نکته را نیز فراموش کرد که خانه خدا، قبل از حضرت ابراهیم علیه السلام نیز وجود داشته و به دست حضرت ابراهیم دوباره بنا شده است؛ چه این که خداوند می فرماید: ﴿وَإِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ﴾ (حج: ۲۶)؛ یعنی هنگامی که مکان خانه را به ابراهیم نشان دادیم. و این امر، نشانگر وجود این خانه قبل از حضرت ابراهیم علیه السلام است.

از سوی دیگر، روایاتی وجود دارد که نشانگر ساخته شدن این خانه توسط حضرت آدم ابوالبشر است:

امام صادق علیه السلام می فرماید: «حضرت آدم نخستین کسی بود که خانه خدا را ساخت و اساس آن را بنیان نهاد.» (صدوق، ۱۴۱۳ق.، ج ۲، ص ۲۳۵).

در آیات دیگر، اشاره به امّ القری بودن و محوریت خانه خدا نسبت به سایر مناطق شده است:

«وَهَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ مُصَدِّقُ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَلِتُنذِرَ أُمَّ الْقُرَىٰ وَمَنْ حَوْلَهَا» (انعام: ۹۲).

«وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لِتُنذِرَ أُمَّ الْقُرَىٰ وَمَنْ حَوْلَهَا» (شوری: ۷).

در مفهوم «امّ القری» دو تفسیر ارائه شده که هر کدام مد نظر باشد، اشاره به محوریت خانه خدا نسبت به سایر مناطق جهان دارد: «امّ» به معنای ریشه و اصل هر چیز است. امّ بودن مکه ممکن است بدین معنا باشد که دعوت پیامبر صلی الله علیه و آله از این شهر آغاز و به دیگر شهرها منتشر شد (طباطبایی، ۱۹۷۳م.، ج ۷، ص ۲۷۹). و ممکن است به این معنا باشد

که خشکی زمین پس از طوفان حضرت نوح علیه السلام از مکه شروع شده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق. ماده «ام»). و به تعبیر دیگر اشاره به این آیه دارد که می‌فرماید: ﴿وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهًا﴾ (نازعات: ۳۰). و نیز این آیه که می‌فرماید: ﴿وَالْأَرْضَ وَمَا طَحَاهَا﴾ (شمس: ۶). دحو و طحو به معنای بسط و توسعه دادن است که در حقیقت مراحل آماده‌سازی زمین برای سکونت انسانها و رویش گیاهان است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ش.، ج ۲۶، ص ۱۰۰ و ج ۲۷، ص ۴۳)

بنابراین، ویژگی خانه خدا جهانی بودن آن است؛ چه این که آن، نخستین خانه‌ای است که برای هدایت انسانها بنا شده و دوم، ام القرای جهان می‌باشد. اما ویژگی‌هایی که برای این خانه آمده است، ابعاد جهانی آن را بیشتر روشن می‌کند.

ب) هدایت جهانی

در سوره آل عمران، پس از آن که خانه خدا ویژگی جهانی می‌یابد، فلسفه و هدف از تأسیس این خانه جهانی نیز بیان می‌شود: «هُدًى لِّلْعَالَمِينَ».

در این آیه به فلسفه تأسیس خانه خدا اشاره می‌شود که هدایت است؛ هدایت بودن کعبه بدین معناست که این خانه راه درست و مسیر سعادت را به مردم نشان می‌دهد و آنان را به کرامت و قرب الهی راهنمایی می‌کند.

اما آنچه از منظر بحث ما اهمیت دارد، تعبیر «لِّلْعَالَمِينَ» است. عالمین در اینجا به این معنا است که خانه خدا، هدایت برای جهانیان است.

«آیه شریفه در صدد افاده این معناست که هدایتگری کعبه در خصوص مسلمین، یا آل ابراهیم و یا عرب نیست؛ بلکه اقوام مختلف را شامل می‌شود.» (درسنامه، ذیل آیه ۱۲).

اما این که چرا افراد عالم به وسیله خانه خدا هدایت نمی‌شوند، مشکل در فاعلیت فاعل نیست، بلکه مشکل در قابلیت قابل است؛ به عبارت دیگر، خانه خدا این ظرفیت را دارد که مایه هدایت عموم انسانها شود. می‌توان گفت کعبه نیز همانند قرآن است که برای هدایت ناس آمده است؛ ﴿تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا﴾ (فرقان: ۱)

و از همین روست که برخی از مفسران معتقدند، بت پرستان نیز هر چند حج را

آمیخته با خرافات انجام می‌دادند، اما با عنایت به آیین ابراهیم چنین می‌کردند و در پرتو همین توجه ناقص به طور موقت از برخی گناهان دست بر می‌داشتند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ ش. ۰، ج ۳، ص ۱۴).

آیه شریفه زیر نیز به هدایت جهانی خانه خدا اشاره دارد:

﴿وَ إِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَاٰمِنًا وَاَتَّخِذُوا مِنْ مَّقَامِ اِبْرٰهٖمَ مُصَلًّی وَاَعٰهَدْنَا اِلٰی اِبْرٰهٖمَ وَاِسْمٰعٖلَ اَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِیْنَ وَالْعٰكِفِیْنَ وَالرُّكَّعِ السُّجُوْدِ﴾ (بقره: ۱۲۵).

«و یاد کن زمانی را که آن خانه (کعبه) را بازگشت گاهی برای مردم و مکانی امن قرار دادیم. پس برای انجام مراسم حج به آنجا روید و از مقام ابراهیم جایگاهی برای دعا برگزینید و به ابراهیم و اسماعیل فرمودیم: خانه‌ام را ویژه عبادت سازید و آن را به طواف کنندگان و معتکفان و نمازگزاران رکوع کننده و سجده کننده اختصاص دهید.»

خداوند متعال خانه خود را بازگشت گاه و محل امن برای جهانیان قرار داده و هدف از آن را نیز پرستش و عبادت معرفی کرده است. در این آیه نیز خطاب عام است و شامل همه انسانها که قابلیت هدایت دارند، می‌شود.

ج) امنیت جهانی

ویژگی دیگری که برای خانه خدا در سوره آل عمران بیان می‌شود، امنیت است که هر کس داخل آن شود، از هر نظر در امن می‌باشد (امنیت جهانی).

﴿وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا...﴾

این فراز آیه نیز با توجه به بخش‌های گذشته، کاملاً نگاهی جهان مدارانه دارد و همچنین واژه «من» به معنای «هر کسی»، افاده عموم می‌کند.

این آیه بی شک استجاب دعای حضرت ابراهیم است که فرمود:

﴿وَ اِذْ قَالَ اِبْرٰهٖمُ رَبِّ اجْعَلْ هٰذَا بَلَدًا آمِنًا﴾ (بقره: ۱۲۶)

﴿وَ اِذْ قَالَ اِبْرٰهٖمُ رَبِّ اجْعَلْ هٰذَا الْبَلَدَ آمِنًا﴾ (ابراهیم: ۳۵).

هنگامی که کفار برای پذیرفتن اسلام بهانه می‌آورند که در صورت مسلمان شدن، مورد آزار و اذیت قرار می‌گیرند و به تعبیر خود قرآن «اختطاف» یعنی ربوده می‌شوند و یا به اسارت برده می‌شوند (طباطبایی، ۱۹۷۳، ج ۱۶، ص ۱۵۱)، قرآن کریم می‌فرماید این‌گونه نیست که شما ادعا می‌کنید و سپس فرموده است:

﴿أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا﴾ (عنکبوت: ۶۷).

﴿أَوْ لَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ حَرَمًا آمِنًا﴾ (قصص: ۵۷).

پس خانه خدا برای همگان امنیت دارد.

در این که مفهوم امنیت در اینجا چیست؟ آیا امنیت تکوینی است یا تشریعی، حدود و ثغور آن چیست؟ و... نیازمند مباحث گسترده‌ای است، اما آنچه مربوط به این بحث می‌شود، این واقعیت است که خانه خدا و حج ظرفیت الهام بخشی برای یکی از مهمترین محورهای جهانی شدن را دارد که مباحث امنیت پژوهی است. آیه شریفه که انجام هرگونه فسق و جدال را در حج نامشروع می‌شمارد، نشانگر این بُعد حج است. این امنیت حتی حیوانات و وحوش را نیز در بر می‌گیرد:

امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «کسی که داخل حرم شود و به آن پناه بیاورد، در امنیت است و گنه کاری که به خانه خدا پناه آورد، از سخط خداوند به دور است و اگر وحوش و درندگان و پرندگان به خانه خدا پناه آورند، مادام که از آن خارج نشده‌اند در امانند.» (بحرانی، ۱۴۰۳ق.، ج ۱، ص ۲۹۹؛ حرّ عاملی، ۱۴۱۴ق.، ج ۹، ص ۱۷۶).

د) کعبه مایه قوام بشر

خداوند متعال در سوره مائده، خانه خود را مایه قوام انسانها معرفی می‌کند:

﴿جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ...﴾ (مائده: ۹۷)

«قیام» چیزی است که انسان یا هر چیز دیگری به وسیله آن برپا می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق. ماده «قوام») و چون کعبه قوام دین و دنیای مردم است، به آن قوام گفته می‌شود (فاکر میبیدی، معاونت امور روحانیون بعثه مقام معظم رهبری، ذیل آیه ۱۵).

به عبارت دیگر، کعبه تمثیت امور دنیوی و اخروی انسان را می‌کند. در حقیقت در این آیه شریفه، سه عامل قوام سه امر مهم قرار گرفته است: کعبه قوام دین مردم، ماه حرام قوام جان مردم، غذا قوام جسم مردم (رازی، ۱۴۱۱ق.، ج ۱۲، ص ۱۰۰؛ طباطبایی، ۱۹۷۳، ج ۶، ص ۱۴۲، مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ش.، ج ۵، ص ۹۰).

اما آنچه در این نوشتار اهمیت دارد، مفهوم عام «ناس» است؛ به این معنا که خانه خدا ظرفیت و توانایی رشد و توسعه امور دنیوی و اخروی تمامی مردم را دارد و این خود نشانگر نگاه جهانی اسلام به کعبه است.

۲. حج

معمولاً هنگامی که سخن از خانه خدا و ابعاد جهانی آن است، ناخودآگاه ذهن انسان به حج و مناسک آن متبادر می‌شود؛ چه این که مهمترین جلوه و تبلور عملی خانه خدا، همان حج و مناسک آن است که خداوند در قرآن کریم بارها به اصل و وجوب آن اشاره کرده است.

برای نمونه، پس از آن که خداوند در آیه ۹۶ سوره آل عمران، به نخستین بودن و هدایت عامه خانه خدا اشاره می‌کند، بی‌درنگ در آیه بعد می‌فرماید:

﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا﴾ (آل عمران: ۹۷)

الف) حج و خطابات عام

علاوه بر این که یک سوره در قرآن با نام حج آمده، معمولاً آیاتی که پیرامون این فریضه عظیم آمده است نیز جنبه عمومی و با خطابات عام ذکر شده است که برخی از این آیات عبارت‌اند از:

تکلیف حج و وجوب آن بر مردم:

﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾ (آل عمران: ۹۷).

و نیز در آیه دیگر آمده است:

﴿وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَىٰ كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ﴾ (حج: ۲۷).

در این آیه شریفه، به جز خطاب عام، اشاره به حضور مردم از راههای دور در کنار خانه خدا دارد و از این امر نیز می توان نگاه جهان مدارانه به حج در اسلام را استنباط کرد.

همچنین محل انجام مناسک حج نیز متعلق به مردم بیان شده است:

﴿الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءً الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ وَمَنْ يُرِدْ فِيهِ بِالْحَادِ بِظُلْمٍ نَذُنْهُ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ﴾ (حج: ۲۶).

از این عمومیت و توجه به ناس است که می توان گفت: حج بر خلاف دیگر عبادات، اولاً و بالذات برای عموم مردم حتی کفار تشریح شده است و آنان نیز مکلف هستند و به اصطلاح «الکفار مکلفون بالفروع کما انهم مکلفون بالاصول» می باشند و اگر حج کافران قبول نیست، نه از آن رو است که مکلف نیستند، بلکه بدان جهت که فاقد شرط قبول اند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ ش.، ج ۳، ص ۱۷؛ رازی، ۱۴۱۱ ق.، ج ۸، ص ۱۶۴). البته از آنجا که این مکان، مکان توحید است، ورود غیر موحدان به این خانه ممنوع گردیده است:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ﴾ (توبه: ۲۷).

ذیل فقره پایانی آیه شریفه ۹۷ سوره آل عمران: ﴿مَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾

حدیثی از پیامبر خدا ﷺ نقل شده است که پیروان مذاهب مختلف را به حج فراخواند:

هنگام نزول آیه، پیامبر خدا ﷺ، مسلمانان، یهودیان، مسیحیان، مجوس، صابئان و

مشرکان را فرا خوانده، به آنها فرمودند: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَتَبَ عَلَيْكُمُ الْحَجَّ فَحُجُّوا﴾.

در میان این افراد، مسلمانان به آن ایمان آوردند و پیروان ادیان یاد شده، کفر

ورزیدند (رازی، ۱۴۱۱ ق.، ج ۸، ص ۱۶۵؛ زمخشری، بی تا.، ج ۱، ص ۳۹۱؛ قرطبی، ۱۴۰۵ ق.،

ج ۴، ص ۱۵۳؛ سیوطی، ۱۴۲۱ ق.، ج ۱، ص ۲۷۷؛ رشیدرضا، بی تا.، ج ۴، ص ۱۱).

چنان که مشاهده می کنیم، پیامبر ﷺ، پیروان سایر ادیان را به صورت موردی به

احکام دینی دعوت نمی‌کند، اما نسبت به کنگره حج شرایط متفاوت است و از آنجا که حج ظرفیت‌های لازم را برای هدایت غیر مسلمین نیز داراست و حالتی جهان‌مدارانه دارد. حضرت آنان را به حج به صورت استقلالی دعوت می‌نماید.

ب) گردهمایی جهانی

هیچ یک از مناسک دینی، همانند حج جنبه اجتماعی و فراملیتی ندارد؛ چه این که تمامی تکالیف اسلامی یا به صورت فردی است (مانند نماز، روزه و...) و یا به صورت منطقه‌ای (نماز جماعت، نماز جمعه)، اما هیچ یک مانند حج، فراملیتی و فرامذهبی نیست. در بسیاری از احکام دینی، میان مذاهب اختلاف وجود دارد، اما در حج، میان فرق اسلامی، اجماع مشاهده می‌شود؛ مسائلی چون احرام، طواف، وقوف به عرفات، مشعر، منا و اعمال آن، همه مورد قبول جهان اسلام است. این در حالی است که ۵۷ کشور از کشورهای جهان مسلمان‌اند و کم و بیش از تمامی این کشورها هر سال نمایندگان در این مراسم بزرگ حضور می‌یابند.

میقات حج

وجود چنین کنگره‌ای در میان ادیان مختلف سابقه ندارد که پیروان یک دین با تمامی گرایش‌ها و مذاهب مختلف در آن، به صورت منسجم و یک پارچه و بی توجه به اختلافات درون مذهبی، گردهم آیند و برادرانه علی‌رغم وجود تفاوت‌های اقتصادی، اجتماعی، نژادی و مذهبی، بی‌هیچ تنشی اعمال خود را به جا آورند. چنین تفاهمی میان نمایندگان بیش از یک میلیارد و سیصد میلیون مسلمان؛ یعنی یک ششم جمعیت کره زمین، می‌تواند، راهکارهای بسیار ارزشمندی جهت تفاهم بیشتر، تقریب اندیشه‌ها و در نهایت تصمیم‌سازی‌های مشترک در راستای جهانی کردن اسلام بیافریند. این در حالی است که در این قسمت صرفاً به فراخوانی و گردهمایی آن توجه شده است.

ج) مناسک جهانی

مناسک حج در دو بُعد نشانگر جهانی بودن آن است؛ نخست چگونگی برگزاری و سیر مناسک آن است. هماهنگی و سیر اعمال حج نشانگر ظرفیتهای مسلمانان در

جهانی سازی اسلامی است. این که مسلمانان در اوقاتی خاص، با جامه ای واحد بر گرد خانه خدا طواف کنند و سپس در موعدی مقرر در عرفات ندای واحدی که همان ندای توحید است را سر دهند و غروب آفتاب سیل جمعیت به صورت همزمان به سوی مشعر حرکت کنند و از آنجا نیز در طلیعه صبح به طرف منا کوچ نمایند و قریب سه روز در منا بیتوته کنند، خود نشانگر ظرفیت های حج در عرصه یک صدا کردن مسلمانان در روند جهانی شدن است.

البته حضور بیش از دو میلیون نفر در مراسم حج، هر چند درخور توجه است، اما آنچه اهمیت را دو چندان می کند، حضور نمایندگان سراسر جهان اسلام با دیدگاهها، نژادها، تمایلات و عقاید مذهبی گوناگون است که اختلافات خود را فراموش می کنند و در اوج آرامش و برادری و برابری، به انجام مناسک حج مشغول اند.

جریان های سکولار، معتدل و رادیکال مذهبی، گرایش های سیاسی متنوع، نمایندگان کشورهای ثروتمند اسلامی در کنار نمایندگان فقیرترین کشورها، بدون هیچ تنش و چالشی، به انجام اعمال می پردازند و این امر اگر به دقت مورد بهره برداری قرار گیرد، پیام جهانی اسلام را که همان صلح و دوستی، در سایه توحید است را کاملاً جلوه گر می کند.

از سوی دیگر مناسک حج، در حقیقت فشردگی از تمامی ارزشها و مبانی اساسی اسلام است. به این معنا که مناسک حج جدا از ارزش ذاتی و استقلالی خود، حالتی نمادین دارد؛ گویی خداوند متعال از این فرصت گردهمایی جهانی که باید گفت نه دو میلیون که هر سال به صورت غیر مستقیم بیش از یک میلیارد مسلمان در آن شرکت می کنند، اصول و مبانی اسلامی را در قالب مناسک و احکام حج، برای جهانیان به نمایش می گذارند.

حوزه های مختلف اسلامی نیز در این مراسم مد نظر بوده است. مبانی سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی اسلام، به خوبی در این همایش جهانی، تبلور یافته است و می تواند با بهره برداری صحیح و حضور میلیونی مسلمانان سراسر جهان، در جهانی سازی اسلامی مؤثر افتد.

د) توحید، پیام جهانی حج

در اندیشه جهانی شدن و جهانی سازی، وجود مفهومی که بتواند قدر مشترک میان اندیشه‌ها و فرهنگ‌ها قرار گیرد و نقطه آغازین مفاهمه و گفتگو باشد، ضروری است؛ چه این که این مفهوم مشترک می‌تواند، اساس و زیربنای آموزه‌ها و مبانی دیگر قرار گیرد؛ به عبارت دیگر، اگر نقطه آغازینی در میان نباشد که دارای ظرفیت دعوت دیگران به مکتب انسان‌ساز اسلام شود، نمی‌توان در جهانی سازی موفق بود. بی‌تردید، اگر اساس و بنیان ارتباط بر مبنایی قابل قبول استوار شود، می‌توان دیگر را بر آن بنیان نهاد و در مسیر جهانی شدن و جهانی سازی، حرکت کرد.

دعوت به توحید، در میان تمامی آموزه‌های اسلامی، مفهومی است که می‌تواند نقش محور و کانون را در عرصه جهانی شدن اسلام ایفا نماید. هدف اصلی از رسالت تمامی پیامبران و ادیان الهی، دعوت به توحید بوده است.

خداوند متعال در قرآن می‌فرماید:

﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا﴾ (آل عمران: ۶۴).

«بگو ای اهل کتاب، بیایید از آن کلمه حق که میان ما و شما یکسان است، پیروی کنید و بجز خدای یکتا هیچ کس را نپرستیم و چیزی را با او شریک قرار ندهیم.»
در این آیه شریفه، توحید و عدم شرک به خدا، به عنوان مفهومی مشترک میان اهل کتاب و مسلمانان معرفی شده است که می‌تواند سرآغاز گفتگو و مفاهمه میان دین مبین اسلام و سایر ادیان الهی باشد.

در این میان، شک نیست که هر یک از مناسک حج، دارای پیام و آموزه‌ای ویژه است و علاوه بر ویژگی استقلالی، دارای پیامی نمادین نیز می‌باشد. اما در ورای تمامی این پیام‌ها، حج پیام بالاتری را در خود نهان دارد. اگر نگاهی به مناسک حج بیفکنیم، به روشنی خواهیم دید که تمامی آنها در مسیر طولی خود، هدفی واحد را دنبال می‌کنند و آن، حرکت از خود به سوی خدا است. احرام در حرم الهی، خروج از حرم و ندبه و طلب مغفرت در عرفات، سپس ورود به حرم، انجام اعمالی همانند رمی جمرات، قربانی،

طواف و... همگی الهام بخش شعار واحدی هستند و آن «توحید» است. شاید در هیچ یک از اعمال دینی، توحید آن گونه که در حج تبلور یافته است، مشاهده نشود؛ به عبارت دیگر، اگر حج را به مثابه گفتمانی [Discorce] تصور کنیم، دال مرکزی [Central Point] آن بی شک «توحید» است. به همین سبب نیز، مهمترین زمینه حج که می تواند موجب همگرایی مسلمانان در گام نخست و جهان در مرحله بعد گردد، دعوت به توحید است و حج با تمام ظرفیتهای و آموزه های جهانی خود، در پی تبیین نگاه توحیدی اسلام و دعوت جهانیان به این اصل و آموزه مشترک میان تمامی ادیان الهی به عنوان نخستین مرحله از جهانی سازی اسلامی است.

نتیجه گیری

با عنایت به دیدگاه جهان شمول اسلامی و ارزشهای جهانی، اسلام معتقد به جهانی سازی است. محور این جهانی سازی نیز پیش از آن که بر مبنای نژاد، قومیت و یا سرزمین باشد، بر اساس اشتراک اعتقادی بنیان شده است و هر کس، با هر رنگ و نژاد و سرزمینی، می تواند با پذیرفتن اصول اعتقادی اسلام، جزئی از امت اسلامی باشد.

امروز با رشد تکنولوژی و با توجه به خاستگاه جهانی شدن، غرب به شدت در پی جهانی سازی غربی (آمریکایی) است و در این وضعیت جهان اسلام نیز باید برای ایجاد جهانی اسلامی، تمامی تلاش خود را به کار گیرد.

در این میان حج و خانه خدا با عنایت به ظرفیتهایی که دارند، می توانند نقش مهمی در جهانی سازی اسلامی ایفا کنند.

نخست آن که از کعبه در آیات و روایات به عنوان نخستین خانه برای جهانیان یاد شده است و هدایت، امنیت جهانی نیز به آن نسبت داده شده است. در مورد کنگره عظیم حج نیز از یک سو شاهد خطابات عام هستیم که خداوند متعال تمامی جهانیان را در انجام فریضه حج مورد خطاب قرار داده است و از سوی دیگر ویژگی های حضور و همچنین مناسک حج، به خوبی نمایانگر رویکرد جهان مدارانه حج می باشد.

اگر بخواهیم محوری را به عنوان قدر مشترک و نقطه آغازین جهانی شدن اسلام در نظر بگیریم، بی شک، دعوت به توحید است که میان تمامی پیامبران و ادیان الهی مشترک بوده است و هیچ فریضه‌ای در میان آموزه‌های اسلامی همانند حج، با عنایت به ماهیت مناسک، نمی‌تواند، دعوت به توحید را در سطح جهانی، تبلیغ نماید.

منابع

۱. آنتونی گیدنز، جهان رها شده، گفتارهایی درباره یکپارچگی جهانی، ترجمه علی اصغر سعیدی و یوسف حاجی عبدالوهاب، تهران، علم و ادب، ۱۳۷۹ ش.
۲. آنتونی، گیدنز، راه سوم، ترجمه منوچهر صبوری، تهران، ۱۳۷۸ ش.
۳. بحرانی، سیدهاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، الرسالة، بیروت، ۱۴۰۳ ق.
۴. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، آل البيت لاحیاء التراث، قم، ۱۴۱۴ ق.
۵. رابرتسون، جهانی شدن، تئوری‌های اجتماعی و فرهنگ جهانی، ترجمه کمال پولادی، تهران، نشر ثالث، ۱۳۸۰ ش.
۶. رازی، فخرالدین، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۱ ق.
۷. راغب اصفهانی، ابوالقاسم، مفردات فی غریب القرآن، تحقیق عدنان صفوان، دارالشامیه، بیروت، ۱۴۱۲ ق.
۸. رشیدرضا، محمد، تفسیر القرآن الحکیم (المنازل)، دارالمعرفه، بیروت، بی تا.
۹. زمخشری، محمود بن عمر، الکشاف عن حقائق التنزیل، دارالفکر، بیروت، بی تا.
۱۰. سیوطی، جلال الدین عبدالرحمان، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، دارالاحیاء التراث العربی، چاپ اول، بیروت، ۱۴۲۱ ق.
۱۱. صدوق، محمد بن علی، کتاب من لایحضره الفقیه، تصحیح علی اکبر غفاری، دفتر انتشارات اسلامی، قم، چاپ دوم، ۱۴۱۳ ق.
۱۲. طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، چاپ سوم، بیروت، ۱۹۷۳
۱۳. طبرسی، ابو علی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تصحیح سید هاشم رسولی محلاتی و سید فضل الله یزدی طباطبایی، دارالمعرفه للطباعة و النشر، لبنان، ۱۴۰۸ ق.
۱۴. فاکر میبیدی، درسنامه تفسیر آیات حج، معاونت امور روحانیون بعثه مقام معظم رهبری.

۱۵. قرطبی، ابن رشد، الجامع لاحکام القرآن، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۰۵ق.
۱۶. گل محمدی، احمد؛ جهانی شدن و هویت خاص‌گرایی فرهنگی در جهان معاصر، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۰ش.
۱۷. مکارم شیرازی و دیگران، تفسیر نمونه، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۴ش.
۱۸. واترز، مالکوم، جهانی شدن، ترجمه اسماعیل مردانی گیوی، سیاوش مریدی، تهران، سازمان مدیریت صنعتی، ۱۳۷۹ش.

